

Moschou, Maria G.

[Σπαθάρης, Σωτήρης Ε. Τα απομνημονεύματά μου : ανέκδοτα αυτοβιογραφικά κείμενα του λαϊκού καλλιτέχνη με εισαγωγή, επιμέλεια και επεξηγηματικά σχόλια του Γιάννη Κόκκωνα]

Neograeca Bohemica. 2023, vol. 23, iss. [1], pp. 170-178

ISSN 1803-6414 (print); ISSN 2694-913x (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-13>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79640>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 04. 03. 2024

Version: 20240228

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

For costume historians and folklorists, the rich photographic material of supralocal garments makes this volume a valuable guide on whose basis to identify a large number of Ottoman-style garments preserved in Greek museum collections and which were collectively termed Greek or of the wider Balkan area. Indeed, the volume comprises photographs with abundant costume documentation from private and public archives and museum collections, an extensive bibliography, a glossary and maps, individual aspects that the author condenses into an anthropological reading of Wallachia's costume culture.

Fashion and Luxury in Wallachia during the Greek Revolution comes as the continuation of another book by the same author, *The Phanariotes of Wallachia and Moldavia (Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία, Athens 2017)*, which received an Academy of Athens award and with which it contributes to an overall picture of daily life in the Danubian Principalities.

Bibliography

- Barthes, R. 2006. *The Language of Fashion*. Oxford.
 Barthes, R. 2010. *The Fashion System*. London.
 Baumgarten, L. 2002. *What Clothes Reveal: The Language of Clothing in Colonial and Federal America*. New Haven, CT.
 DeLong, M. – Salusso-Deonier, C. – Larntz, K. 1983. Use of Perceptions of Female Dress as an Indicator of Role Definition. *Home Economics Research Journal* 11/4, 327–336.
 Hollander, A. 1978. *Seeing Through Clothes*. New York.
 Lurie, A. 2000. *The Language of Clothes*. New York.
 Perkins Gilman, Ch. 2002. *The Dress of Women: A Critical Introduction to the Symbolism and Sociology of Clothing*. Edited, with an Introduction by Michael R. Hill and Mary Jo Deegan. Westport, CT – London.
 Roach, M. E. – Eicher, J. B. 1973. *The Visible Self: Perspectives on Dress*. New Jersey.

Σωτήρης Ε. Σπαθάρης. Τα απομνημονεύματά μου. Ανέκδοτα αυτοβιογραφικά κείμενα του λαϊκού καλλιτέχνη με εισαγωγή, επιμέλεια και επεξηγηματικά σχόλια του Γιάννη Κόκκωνα. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020, 712 σελ. ISBN 978-960-524-596-2.

Μαρία Γ. Μόσχου | <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-13>

Τα Απομνημονεύματα του Σωτήρη Σπαθάρη (1887–1974) που κυκλοφορούν από το 1960 θεωρήθηκαν αυθεντική έκφραση της «λαϊκής» ψυχής του «αγράμματος»

καραγκιοζοπαίχτη και αποτέλεσαν βασική ιστορική πηγή για το ελληνικό θέατρο σκιών. Ωστόσο, όπως απέδειξε ο Γιάννης Κόκκωνας, ο Σπαθάρης έγραψε τα απομνημονεύματά του τρεις φορές. Στην έκδοση Σωτήρης Ε. Σπαθάρης, *Τα απομνημονεύματά μου. Ανέκδοτα αυτοβιογραφικά κείμενα του λαϊκού καλλιτέχνη με εισαγωγή, επιμέλεια και επεξηγηματικά σχόλια του Γιάννη Κόκκωνα* από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (2020) περιλαμβάνονται τα πρώτα χειρόγραφα των απομνημονευμάτων του 1944, που θεωρούνταν χαμένα, και τα χειρόγραφα που γράφτηκαν κατά το διάστημα 1950–1955, η ύπαρξη των οποίων ήταν άγνωστη.

Το βιβλίο περιλαμβάνει Πρόλογο και Εισαγωγή του Κόκκωνα, την πρώτη γραφή των απομνημονευμάτων (1944), τη δεύτερη γραφή (1950–1955) και τέσσερα Παραρτήματα: 1) Συμπληρώματα και παραλλαγές της πρώτης γραφής, 2) Συμπληρώματα και παραλλαγές της δεύτερης γραφής, 3) Κείμενα του Σπαθάρη δημοσιευμένα στον Τύπο, 4) Δύο κείμενα για τον Παναγή Κουταλιανό από τα σωζόμενα αυτόγραφα του Σπαθάρη. Εκτός από το μέρος με τα επεξηγηματικά σχόλια του επιμελητή, συμπεριλαμβάνονται Γλωσσάρι, Κατάλογος εικόνων και γενικό Ευρετήριο.

Στην εκτενέστατη Εισαγωγή ο Κόκκωνας παρουσιάζει το χρονικό των συγγραφών και τις επεμβάσεις στα γραπτά του Σπαθάρη από πρόσωπα λόγιων κύκλων. Στην ανάλυσή του συστηματοποιούνται γνωστές πληροφορίες και συσχετίζονται με πολύ σημαντικό αριθμό νέων στοιχείων· κυρίως, εντοπίζονται λογοκριτικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν στη γλώσσα και στα περιεχόμενα των χειρογράφων, ζητήματα που τεκμηριώνονται και συγκριτικά, με ποσοτική και ποιοτική ανάλυση.

Στην έκδοση αποκαταστάθηκαν η ορθογραφία και η στίξη, ώστε τα Απομνημονεύματα «να διαβαστούν με τη μεγαλύτερη δυνατή άνεση [...], τόσο ως ντοκουμέντο όσο και ως λογοτέχνημα» (σ. 105, δική μου έμφαση), ενώ «επεμβάσεις στο λεξιλόγιο και στη σύνταξη δεν έγιναν σε καμία περίπτωση, ούτε στα λίγα σημεία που το κείμενο πάσχει κάπως, και αυτό γιατί εκφραστικά λάθη δεν έκανε ο Σπαθάρης σχεδόν καθόλου» (σ. 104).

Ο Σπαθάρης έζησε στο φάσμα της αστικής φτώχειας· αναγκαζόταν από τον θετό του πατέρα να ζητιανεύει και έμαθε ανάγνωση συλλαβίζοντας τα ονόματα στους σταυρούς του Β' Νεκροταφείου Αθηνών. Ξεκίνησε τη συγγραφή το 1944 κατόπιν προτροπής του ζωγράφου Νίκου Καρτσωνάκη (Νάκη) (1899–1977) και πιθανότατα τελείωσε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους (συμπληρωματικά κείμενα ίσως να γράφτηκαν λίγο αργότερα). Το αποτέλεσμα ήταν μια σύντομη καλλιτεχνική βιογραφία εκτεινόμενη από τη δεκαετία του 1890 μέχρι το 1945. Στη μεταγραφή του χειρογράφου ο Καρτσωνάκης δεν περιορίστηκε στη διόρθωση της ορθογραφίας και της στίξης. Όπως αποδεικνύει ο Κόκκωνας, έκανε σοβαρές επεμβάσεις με στόχο τη «συμμόρφωση του κειμένου με κάποιας μορφής δημοτικιστική γλωσσική ορθοδοξία», «ταιριαστή σε έναν αγράμματο, αυθεντικό εκφραστή

του λαϊκού πολιτισμού», ενώ αφαίρεσε τμήματα για παραστάσεις του Σπαθάρη σε γερμανικές στρατιωτικές μονάδες στην Κατοχή και «καυχησιολογίες» (σ. 32).

Το 1945 ο Καρτσωνάκης έδωσε στον Άγγελο Σικελιανό κείμενα του Σπαθάρη που είχαν υποστεί τέτοιες αλλοιώσεις. Ο ποιητής δημοσίευσε αποσπάσματά τους στα *Ελεύθερα Γράμματα*, επαινώντας το ύφος του караγκιοζοπαίχτη, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα ο 'επιμελητής' να χάσει την ευκαιρία να παρουσιάσει τα απομνημονεύματα ως δικό του βιβλίο για τον Σπαθάρη και το ενδιαφέρον του για την έκδοσή τους να υποχωρήσει. Ο Κόκκωνας τοποθετεί τη διακοπή της συνεργασίας Σπαθάρη-Καρτσωνάκη στα μέσα του 1948 και εκτιμά ότι το 1950 ο караγκιοζοπαίχτης άρχισε να ξαναγράφει εκτενώς τα απομνημονεύματά του φτάνοντας μέχρι το 1953. Αυτό το χειρόγραφο έχει τετραπλάσια και παραπάνω έκταση εν σχέσει προς το χειρόγραφο του 1944 και η συγγραφή του έγινε με την καθοδήγηση του αριστερού ποιητή, φοιτητή της Νομικής, Λάμπη Χρονόπουλου. Ακολουθώντας υπόδειξή του, ο Σπαθάρης από τον Νοέμβριο του 1950 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1953 έγραψε και ένα δεύτερο βιβλίο για την ιστορία του ελληνικού Καραγκιόζη. Ο Κόκκωνας περιγράφει τις επιμελητικές πρακτικές του Χρονόπουλου (σ. 51): «Θεωρούσε σωστό να αποκαθιστά μόνο την ορθογραφία και στίξη και να προτείνει βελτιώσεις και συμπληρώσεις που θα έπρεπε να κάνει ο Σπαθάρης λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις του, ώστε να μη θυσιαστεί η αυθεντικότητα στον στόχο της τελειοποίησης του κειμένου. Ο Σπαθάρης όμως δυσκολευόταν να επιστρέφει στα κείμενα που είχε γράψει, μη περδευόταν με τις διορθώσεις και τις προσθαφαιρέσεις.»

Τα τεκμήρια που παρουσιάζει ο Κόκκωνας φανερώνουν ότι αυτές οι (αναμενόμενες) δυσκολίες οδήγησαν τον караγκιοζοπαίχτη να αναθέσει εξολοκλήρου την επεξεργασία των χειρογράφων του στον Χρονόπουλο. Η έκδοση ωστόσο καθυστέρησε, προκαλώντας στα τέλη του 1956 τη δυσαρέσκεια του Σπαθάρη που διέκοψε τη συνεργασία. Ανασύροντας πλούσιο αρχειακό υλικό, ο Κόκκωνας τεκμηριώνει ότι ο Χρονόπουλος αρνήθηκε να δώσει στον Σπαθάρη το υλικό που είχε επεξεργαστεί, ενώ ισχυρίστηκε ότι τα χειρόγραφα χάθηκαν (σ. 74) με αποτέλεσμα ο Σπαθάρης να αναγκαστεί να γράψει τα απομνημονεύματά του τρίτη φορά.

Μετά από ακόμη μία άκαρπη συνεργασία του Σπαθάρη με τον Καρτσωνάκη, τα απομνημονεύματα εκδόθηκαν με επιμελήτρια την Κατερίνα Φιλιδιάκου (1926–2013), απόφοιτο Φιλοσοφικής και μεταφράστρια, που ανήκε στον χώρο της Αριστεράς. Η έκδοση είχε τίτλο *Απομνημονεύματα Σ. Σπαθάρη και η τέχνη του караγκιόζη* (Αθήνα, Πέργαμος, 1960). Τα απομνημονεύματα σε αυτήν τη μορφή σημείωσαν μακρά εκδοτική πορεία, καθώς ακολούθησαν οι ανατυπώσεις από τις Εκδόσεις Βέργος (Αθήνα, 1976) και Οδυσσέας (Αθήνα, 1978, 1982), η δεύτερη έκδοση *Αυτοβιογραφία και η τέχνη του Καραγκιόζη* (Αθήνα, Άγρα 1992) και η ανατύπωσή της *Απομνημονεύματα και η τέχνη του Καραγκιόζη* (Αθήνα, Άγρα 2010).

Ο Κόκκωνας συμπεραίνει ότι η γνωστή έκδοση των απομνημονευμάτων είναι αποτέλεσμα αλληπάλληλων επεμβάσεων, στις οποίες η αριστερή διανοούμενη λογοτέχνιδα-φωτογράφος Έλλη Παπαδημητρίου (1900–1993) έπαιξε αποφασιστικό ρόλο (σ. 90): «Είναι βέβαιο ότι τα κείμενα που έγραψε ο Σπαθάρης το 1957–1959 έφτασαν στο τυπογραφείο αφού είχαν υποστεί ποικίλες τροποποιήσεις στη μορφή και άγνωστης έκτασης περικοπές στο περιεχόμενο από τον Νίκο Καρτσωνάκη και την Κατερίνα Φιλιδισάκου. Ειδικά οι περικοπές έγιναν πιθανότατα με τη σύμφωνη γνώμη ή και καθ' υπόδειξη της Έλλης Παπαδημητρίου, που είχε την πρωτοβουλία για την πραγματοποίηση της έκδοσης και συντόνιζε όσους εμπλέκονταν σε αυτήν.» Ο παρεμβατικός της ρόλος αποδεικνύεται και από εκτενείς επεμβάσεις σε κείμενα του Σπαθάρη που της είχε διαθέσει ο Χρονόπουλος και αφορούσαν την ίδια (σσ. 87 και 652).

Η έρευνα του Κόκκωνα έφερε στο φως και άλλα εξαιρετικής σημασίας τεκμήρια, όπως τα έγγραφα για προγραμματισμένη το 1953 έκδοση των απομνημονευμάτων από το Γαλλικό Ινστιτούτο σε δύο τόμους, έναν με την αυτοβιογραφία του Σπαθάρη και έναν με την ιστορία του Καραγκιόζη, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Η χειρόγραφη από τον Χρονόπουλο σελίδα με τις ευχαριστίες για την επικείμενη έκδοση συμπεριλαμβάνει την Παπαδημητρίου, «που απ' την αρχή παρακολούθησε και βοήθησε την εργασία αυτή» (σ. 58, 61).

Στην ανάλυσή του ο Κόκκωνας καθιστά σαφές ότι η αριστερή κουλτούρα των επιμελητών των απομνημονευμάτων όξυνε τα δημοτικιστικά τους αντανακλαστικά και την επιθυμία τους να παρουσιάσουν τον Σπαθάρη ως γνήσιο εκπρόσωπο του «αγνού» λαού. Μείζον ζήτημα προς μελέτη που ανακινεί η έκδοση είναι το γλωσσικό. Ήδη στις δεκαετίες του 1920 και 1930 το γλωσσικό ζήτημα αποκτά ταξικό, έντονα πολιτικό χαρακτήρα στις συνθήκες κοινωνικών αντιθέσεων που διαμορφώθηκαν μετά την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων. Επιπλέον, από το 1935 περίπου, μέλη της συντηρητικής αστικής διανόησης υποστηρίζουν έναν μετριοπαθή δημοτικισμό εθνοσυμβολικού χαρακτήρα, αντιτιθέμενοι στη χρήση της δημοτικής ως οργάνου των μαρξιστών κατά της αστικής τάξης.¹ Πρόκειται για το διάστημα κατά το οποίο η Παπαδημητρίου μετακινείται από τη βενιζελική παράταξη στην Αριστερά.² Την ίδια περίοδο απασχολεί τους λογοτέχνες της λεγόμενης «Γενιάς του '30» το ζήτημα της «γλωσσικής τακτοποίησης», η εφαρμογή δηλαδή ενιαίων ορθογραφικών και γραμματικών κανόνων στη χρήση της δημοτικής.³

Τα χειρόγραφα του Σπαθάρη προσφέρουν εξαιρετικό υλικό μελέτης για το ποιας «μορφής δημοτικιστική γλωσσική ορθοδοξία» (σ. 32) προκρίθηκε ως

1 Papari (2017: 189–190).

2 Petropoulou (2022: 39, 131, 140).

3 Χαρακτηριστικά βλ. Dimitrakopoulos (ed.) (1987).

κατάλληλη για να δώσει φωνή στη γραφή του Σπαθάρη. Όπως εκτιμά ο Κόκκωνας, ο Καρτσωνάκης και ο Χρονόπουλος είχαν «λίγο πολύ παραπλήσιες» γλωσσικές αντιλήψεις, ωστόσο ο δεύτερος εξήγησε στον Σπαθάρη γιατί έπρεπε να εγκαταλείψει τη «μπάσταρδη γλώσσα» (σ. 50)⁴ και να υιοθετήσει μια δημοτική χωρίς τύπους και εκφράσεις της καθαρεύουσας. Πράγματι, από το 1950 και μετά ο Σπαθάρης έγραφε διαφορετικά, χωρίς όμως να απαλείφει εντελώς τα καθαρευουσιάνικα στοιχεία (σ. 50).

Βάσει μιας συνολικότερης εκτίμησης του Κόκκωνα, η δεύτερη γραφή των απομνημονευμάτων διαφοροποιείται από την πρώτη (σ. 100): «Από μια ενδιαφέρουσα μεικτή γλώσσα ο Σπαθάρης πέρασε με άνεση σε μια πολύ πιο ομαλή δημοτική με πολύ λιγότερα λόγια στοιχεία και, ενώ το 1944 έγραψε ότι θυμόταν εστιάζοντας κυρίως στην καλλιτεχνική διαδρομή του, το 1950, γράφοντας αναλυτικότερα για τη διαδρομή αυτή [ακολουθώντας τις υποδείξεις του Χρονόπουλου], επεκτάθηκε [...], δίνοντας ένα σύνολο αφηγήσεων που συγκροτούν [μια] πληρέστερη της πρώτης [...] αυτοβιογραφία. Το 1957, όταν αναγκάστηκε να γράψει για τρίτη φορά την ιστορία της ζωής του [λόγω της υποτιθέμενης απώλειας των χειρογράφων του], παρέδωσε ένα κείμενο που είχε την έκταση της πρώτης μορφής αλλά τη γλωσσική μορφή και τη θεματική ευρύτητα της δεύτερης, χωρίς όμως τον πλούτο των πληροφοριών και τη γενικότερη πληρότητά της.»

Επιπλέον, τεκμήρια που εντόπισε ο Κόκκωνας φανερώνουν ότι ο Χρονόπουλος σχεδίαζε μια συστηματική καταγραφή υλικού για τον ελληνικό Καραγκιόζη και για άλλα λαϊκά θεάματα (κουκλοθέατρο, παντομίμα), με συγκέντρωση χειρογράφων και «λαϊκών απομνημονευμάτων» από συνεργείο, στα μέλη του οποίου συγκαταλέγεται η Παπαδημητρίου. Σε αυτό το πρόγραμμα συλλογής μαρτυριών φαίνεται να εντάσσεται η περίπτωση του Σπαθάρη (σσ. 53-54). Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η Παπαδημητρίου είχε μακροχρόνια προσωπική σχέση και συνεργασία με τη Μέλπω Λογοθέτη-Merlier και με τον σύζυγό της, διευθυντή του Γαλλικού Ινστιτούτου Octave Merlier, ιδρυτές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, βασικός στόχος του οποίου ήταν η συλλογή προφορικού υλικού από πρόσφυγες.⁵

Ο Κόκκωνας παρουσιάζει με εξαντλητική ακρίβεια την προσωπικότητα του Χρονόπουλου και τις διακυμάνσεις της σχέσης του με τον Σπαθάρη. Επίσης, διατυπώνει καίριες υποθέσεις και προσκομίζει στοιχεία που αφορούν επεμβάσεις και τον κεντρικό ρόλο της Παπαδημητρίου στην υπόθεση της έκδοσης των

4 Η φράση από σημείωση του Χρονόπουλου σε χειρόγραφο του Σπαθάρη.

5 Ρετροπούλου (2022: 51-52, 55-66, 359-366). Την ιδέα της συγκρότησης του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ φέρεται να την έδωσε στη Λογοθέτη-Merlier η Παπαδημητρίου. *Ibid.*, 62.

απομνημονευμάτων. Ωστόσο, η φυσιογνωμία και οι ενέργειές της δεν τυγχάνουν ενδελεχούς διερεύνησης, ίσως λόγω ανεπαρκούς πρόσβασης σε πρωτογενείς πηγές. Η βιογραφία της Ιωάννας Πετροπούλου, Έλλη Παπαδημητρίου: μια γυναίκα του 20^{ου} αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση (Ερμής, 2022), φωτίζει πλέον πολλές πτυχές της ενσυνείδητα κρυπτικής προσωπικότητας της Παπαδημητρίου, συμπεριλαμβανομένης της περιπετειώδους ιδεολογικής της στράτευσης στην Αριστερά. Αξιοποιώντας, μεταξύ άλλων, υλικό από τα κατάλοιπα της Παπαδημητρίου στο αρχείο της εκδότριας φίλης της Λένας Σαββίδη,⁶ το βιβλίο παρέχει στοιχεία για την κατανόηση του ενδιαφέροντος της βιογραφούμενης για το θέατρο σκιών ως «λίκνο του λαϊκού, προφορικού λόγου».⁷

Στέλεχος μέχρι το 1930 της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων,⁸ η Παπαδημητρίου ανέπτυξε επικοινωνία-συνεργασία με τον Σπαθάρη από το 1932 (σσ. 632, 651-652) ως (ενταγμένη τότε στη βενιζελική παράταξη) διευθύντρια της εταιρείας «Ελληνικές Τέχνες Α.Ε.», η δραστηριότητα της οποίας έχει ιστορική σημασία για τη διαχείριση των «λαϊκών»-παραδοσιακών τεχνών στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.⁹ Το ενδιαφέρον της για την ανάδειξη του ελληνικού Καραγκιόζη αποτυπώνεται και στην έκδοση (σε γαλλική μετάφραση) Giulio Caïmi, *Karaghiozi ou la comédie grecque dans l'âme du théâtre d'ombres* («Hellinikès Téchnes», 1935), η οποία περιλαμβάνει πληροφορίες από καραγκιοζοπαίχτες. Στη συνέχεια, το ιδεολογικά μετατοπισμένο ενδιαφέρον της Παπαδημητρίου για τα «άφωνα» υποκείμενα της ιστορίας καταγράφεται στη μακροχρόνια σύνθεση της τετράτομης έκδοσης μαρτυριών *Ο κοινός λόγος. Αφηγήματα* (1964-1979) και δεν είναι άσχετο με την εμπλοκή της στην έκδοση των απομνημονευμάτων του Σπαθάρη.

Από τις πρώτες αποσπασματικές παρουσιάσεις (σσ. 28, 30, 42) μέχρι την εκδοχή των *Απομνημονευμάτων* που κυκλοφόρησε το 1960 υποφώσκει μια ιδέα περί στεγανοποιημένης «λαϊκότητας»: ότι το «λαϊκό», μέσω μιας απλουστευτικής ταύτισης με την προφορικότητα και την αγραμματοσύνη, είναι πηγαίο, φυσικό, επομένως και αληθές. Η αντίληψη αυτή συνδέθηκε κατεξοχήν με εννοιολογήσεις του «λαϊκού» που καλλιεργήθηκαν στη διάρκεια του Μεσοπολέμου κυρίως από εκπροσώπους της λεγόμενης «Γενιάς του '30», οι οποίοι μεταπολεμικά ανέδειξαν τον «αγράμματο» Μακρυγιάννη και τον «ασπούδαχο» Θεόφιλο σε πρότυπα αυθεντικής, αδιαμεσολάβητης έκφρασης, απόρροια νεωτεριστικών αισθητικών αναζητήσεων και ιδεολογικών διεκδικήσεων του δημοτικισμού.

6 Petropoulou (2022: 17, 19, 393).

7 Όπ.π., 131-136.

8 Matthiopoulos (2012: 118).

9 Όπ.π., 111-147, Orati (2022).

Η νέα έκδοση των *Απομνημονευμάτων* τροφοδοτεί και άλλες κατευθύνσεις έρευνας ιδεολογικών κατασκευών προτυποποίησης της «λαϊκής» κουλτούρας. Χαρακτηριστικά, μέσω του Γιάννη Τσαρούχη η εικαστική παραγωγή του Σπαθάρη, και ιδίως του γιου του Ευγένιου, τους εξασφάλισε μία επιπλέον καριέρα στο πνεύμα αισθητικής καθιέρωσης της λαϊκής-ναϊφ ζωγραφικής, θέμα που ανακινεί η έκδοση, προσφέροντας πλούσιο υλικό για τις αλληλεπιδράσεις λόγιου-«λαϊκού» πολιτισμού. Ζητήματα τέτοιων αλληλεπιδράσεων, στο πεδίο συσχετισμών γραπτού-προφορικού λόγου, έχουν ήδη απασχολήσει και τους μελετητές του ελληνικού θεάτρου σκιών, ενώ επικαιροποιήθηκαν με το βιβλίο του Θόδωρου Χατζηπανταζή, *Το παραδοσιακό δραματολόγιο του Καραγκιόζη. Από τον προφορικό αυτοσχεδιασμό στο παραλογοτεχνικό ανάγνωσμα* (ΠΕΚ, 2021).

Στα χειρόγραφα του Σπαθάρη αποτυπώνεται το άσβεστο μεράκι για τον Καραγκιόζη («το αναμμένο κάρβουνο του καλλιτέχνη», σ. 498), αλλά και ο συνεχής αγώνας για επιβίωση του καραγκιοζοπαίχτη που δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό το επάγγελμα. Από αυτή την άποψη - της συνεχούς αναζήτησης αμειβόμενης εργασίας - τα περιεχόμενα των *Απομνημονευμάτων* αποτυπώνουν χαρακτηριστικά πραγματικότητας της καθημερινότητας της φτωχολογίας και των μεροκαματιάρηδων, δηλαδή ενός ρευστού κοινωνικού στρώματος των μεγάλων κυρίως πόλεων σε ακατάπαυστη αναζήτηση βιοπορισμού που συχνά περιλαμβάνει προσωρινές ή/και εποχιακές δραστηριότητες ασκούμενες από πλανόδιους.¹⁰

Εδώ υποδεικνύεται μια άλλη κατεύθυνση μελέτης των *Απομνημονευμάτων*. Η απόφαση του κλονισμένου στην υγεία Σπαθάρη (συνταξιοδοτήθηκε λόγω φυματίωσης το 1947, σ. 37) να καταπιαστεί με το μακροχρόνιο έργο της συγγραφής των απομνημονευμάτων και η επιμονή του να τελεσφορήσει η έκδοσή τους μπορεί να θεωρηθεί ως απόρροια «τεχνογνωσίας της επιβίωσης»: της ευρηματικής επιστράτευσης διαθέσιμων κάθε φορά ικανοτήτων και πρακτικών για υποτυπώδη επιβίωση σε περιβάλλοντα ρευστών κοινωνικών χώρων και επαγγελματικής κινητικότητας, όπως είχαν ήδη διαμορφωθεί κατά τον Μεσοπόλεμο.¹¹ Όχι τυχαία, «αν θελήσουμε να προβάλλουμε συμπυκνωμένα σε ένα μόνο θεατρικό πρόσωπο τα χαρακτηριστικά ιδίως της φτωχολογίας και να την ταυτίσουμε μαζί του [...], δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα από τον Καραγκιόζη. Η αντιμετώπιση του βίου μέρα με τη μέρα, η επαγγελματική πολυπραγμοσύνη, το μακρύ χέρι της επιβίωσης, η κραυγή “Γειά σου οικογένεια”, συνοψίζουν τα χαρακτηριστικά ενός ρευστού κοινωνικού στρώματος των μεγάλων κυρίως πόλεων».¹²

10 Βλ. Pizanias (1993).

11 Όπ.π.

12 Όπ.π., 106.

Οι λογοκριτικές παρεμβάσεις στα περιεχόμενα των απομνημονευμάτων, οι συστηματικές επεμβάσεις 'φυσικοποίησης' της ακατάστατης γραφής του Σπαθάρη (που βρίθει στοιχείων της καθαρεύουσας), καθώς και η αντιμετώπιση του «αγράμματος» караγκιζοπαίχτη από κύκλους αστών αποτελούν θέματα που ο Κόκκωνας εξετάζει διεξοδικά, αξιοποιώντας εντυπωσιακό εύρος τεκμηρίων. Εμπλουτίζεται έτσι η εικόνα που έχουμε για την αξιακή φόρτιση, τις αισθητικές παραμέτρους και τις ιδεολογικές μετατοπίσεις του ενδιαφέροντος για τον «λαϊκό» πολιτισμό κατά τον Μεσοπόλεμο, στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου, αλλά και στη συνέχεια, στις μετεμφυλιακές συνθήκες. Στην έκδοση των ΠΕΚ, μέσα από το επίμοχθο έργο της μεταγραφής και του υπομνηματισμού των άγνωστων χειρογράφων του Σπαθάρη ανιχνεύονται δίκτυα επικοινωνίας, στοιχειοθετούνται δυναμικές σχέσεων υπαγορευμένες από προσωπικά κίνητρα και ιδεολογικές τοποθετήσεις που καθόρισαν τους τρόπους παραγωγής και τη στοχευμένη κάθε φορά διαχείριση των γραπτών του караγκιζοπαίχτη. Έργο αναφοράς για την ιστορία και την ιστοριογραφία του ελληνικού Θεάτρου Σκιών, το υποδειγματικό αποτέλεσμα της σύνθετης έρευνας του Κόκκωνα συνιστά τομή στο πεδίο της πρόσληψης-διαχείρισης των λαϊκών τεχνών και ευρύτερα της πολιτισμικής ιστορίας.

Βιβλιογραφία

- Dimitrakopoulos, F. (ed.) 1987. *Giorgos Seferis. To vyssini tetradio. Anemologio – lexeis – votana kai orthografika. Parousiasi – scholia – simeioseis* Fotis Dimitrakopoulos. Athina. [Δημητρακόπουλος, Φ. (επιμ.) 1987. Γιώργος Σεφέρης. Το βυσσινί τετράδιο. Ανεμολόγιο – λέξεις – θότανα και ορθογραφικά. Παρουσίαση – σχόλια – σημειώσεις Φώτης Δημητρακόπουλος. Αθήνα.]
- Matthiopoulos, E. D. 2012. Astismos kai paradosi: Enas gamos apo erota i apo symferon? In T. Sakellaropoulos – A. Vatsaki – M. Theodorou (eds.), *Eleftherios Venizelos kai Politistiki Politiki*. Athina, 111-147. [Ματθιόπουλος, Ε. Δ. 2012. Αστισμός και παράδοση: Ένας γάμος από έρωτα ή από συμφέρον; Στο Τ. Σακελλαρόπουλος – Α. Βατσάκη – Μ. Θεοδώρου (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος και Πολιτιστική Πολιτική*. Αθήνα, 111-147.]
- Orati, E. 2022. I Elli Papadimitriou kai oi Ellinikes Technes (1930–1936): mia athisavristi peripeteia. In E. Arapoglou (ed.), *Mikrasiatikos Ellinismos. Skepseis kai dokimia*. Athina, 287-293. [Οράτη, Ε. 2022. Η Έλλη Παπαδημητρίου και οι Ελληνικές Τέχνες (1930–1936): μια αθησαύριστη περιπέτεια. Στο Ε. Αράπογλου (επιμ.), *Μικρασιατικός Ελληνισμός. Σκέψεις και δοκίμια*. Αθήνα, 287-293.]
- Papari, K. 2017. *Ellinikotita kai astiki dianoisi ston Mesopolemo. To politiko programma ton P. Kanelloroulou kai K. Tsatsou*. Athina. [Πάπαρη, Κ. 2017. Ελληνικότητα και αστική διάνοξη στον Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου. Αθήνα.]
- Petropoulou, I. 2022. *Elli Papadimitriou: mia gynaike tou 20^{ou} aionas kai i paravasi*. Athina. [Πετροπούλου, Ι. 2022. Έλλη Παπαδημητρίου: μια γυναίκα του 20^{ου} αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση. Αθήνα.]

Pizanias, P. 1993. *Oi ftotchoi ton poleon. I technognosia tis epiviosis stin Ellada to mesopolemo.* Athina. [Πιζάνιας, Π. 1993. *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο.* Αθήνα.]

Αγγελική Ράλλη. Μορφολογία. Νέα αναθεωρημένη έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2022, 430 σελ. ISBN 978-618-07-0292-7.

Σπύρος Α. Μοσχονάς | <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-14>

Η Αγγελική Ράλλη είναι ομότιμη καθηγήτρια γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών όπου ίδρυσε και διηύθυνε το Εργαστήριο Νεοελληνικών Διαλέκτων, το οποίο λειτουργεί από το 2000 και είναι το πρώτο σε ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Έχει λάβει πλήθος τιμητικών διακρίσεων και έχει διδάξει ως επισκέπτρια καθηγήτρια σε πάρα πολλά πανεπιστήμια του εξωτερικού. Είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας (Academia Europaea) από το 2013. Έχει δημοσιεύσει περί τα 200 άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και σε πρακτικά συνεδρίων, ενώ έχει εκδώσει πέντε βιβλία¹ και έχει επιμεληθεί περισσότερα από είκοσι δύο.²

Οι πολλές μελέτες της Αγγελικής Ράλλη ανήκουν κυρίως σε δύο τομείς, στη Διαλεκτολογία και στη Μορφολογία. Ο όρος «Μορφολογία» προέρχεται από τη βιολογία, όπου δηλώνει τη μελέτη της μορφής ζώων και φυτών. Χρησιμοποιείται επίσης στη μουσικολογία για την ανάλυση της δομής ενός μουσικού έργου. Στη γλωσσολογία, «[ο] κλάδος της Μορφολογίας ασχολείται με τη μελέτη, την ανάλυση και τον σχηματισμό των λέξεων.» Με αυτόν τον ορισμό ξεκινάει ο Πρόλογος στο βιβλίο της Αγγελικής Ράλλη, *Μορφολογία* (σ. 13). Παρόλο που η Μορφολογία «τοποθετείται στον πυρήνα της γλωσσολογικής έρευνας» (σ. 20) – συμπίπτει, χοντρικά, με το «τυπικόν» των παραδοσιακών γραμματικών –, δεν κυκλοφορεί στα ελληνικά και για τα ελληνικά άλλο εγχειρίδιο Μορφολογίας. Το βιβλίο αυτό

1 Βλ. Ralli (1994), (2005), (2007), (2013) και (2017).

2 Βλ. κυρίως Ralli (2016), (2018) και (2019). Με δική της επιμέλεια ετοιμάζεται τώρα ένας συλλογικός τόμος με θέμα την ελληνική γλώσσα του 19^{ου} αιώνα.

Στο *The Morphology of Asia Minor Greek* (2019) αξίζει ειδική αναφορά· ο συλλογικός αυτός τόμος αναδεικνύει τον γλωσσικό πλούτο της Μικράς Ασίας με μελέτες όχι μόνο για τα Καππαδοκικά και τα Ποντιακά, αλλά και για άλλες διαλέκτους και ιδιώματα: τα Βιθυνιακά και το ιδίωμα της Προποντίδας, τα Σμυρνιακά και τα Μοσχονησιώτικα. Οι ρίζες της Αγγελικής Ράλλη είναι στη Μικρά Ασία και οι σχετικές μελέτες της είναι γραμμένες με ακαδημαϊκή επάρκεια, αλλά και αγάπη.